

‘Stadt van gewelt off van justicie?’

**Misdaad en straf in een
stedelijke samenleving:
Alkmaar, 1254-1811**

MAARTEN MÜLLER

‘Stadt van geweld off van justicie.’

‘Stadt van geweld off van justicie?’

Misdaad en straf in een stedelijke samenleving: Alkmaar, 1254-1811

Maarten Müller

Hilversum
Verloren
2026

ALKMAARSE
HISTORISCHE
PUBLICATIES

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van gemeente Alkmaar.

Afbeelding op het omslag: Gezicht in de Langestraat te Alkmaar met Moriaanshoofd, Stadhuis en Grote Kerk, tekening van J.A. Crescent (1810). Collectie Regionaal Archief Alkmaar (cat.nr. 1002836); Twee zwervers naar rechts gewend, tekening naar Rembrandt van Rijn (ca. 1629-1633). Collectie Rijksmuseum Amsterdam (obj.nr. RP-P-1961-1080).

© 2026 Maarten Müller
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Stichting Alkmaarse Historische Publicaties
Postadres Bergerweg 1
1815 AC Alkmaar
www.alkmaarsegeschiedenis.nl

ISBN 9789464551983

Omslagontwerp: WarmGrijs/Robert Koopman, Hilversum
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

*This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR).
No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining,
without written permission from the publisher.*

Dankwoord

In de eindfase van dit onderzoek was het overlijden van ex-archivaris Harry de Raad een grote schok voor allen die met hem hebben samengewerkt. Mijn eerste serieuze kennismaking met strafrechtelijke bronnen dank ik aan hem.

Vele honderden manuscripten vormen, naast de gedrukte bronnen een wezenlijk onderdeel van de te onderzoeken informatie. De transcriptie daarvan is op zich niet heel moeilijk, maar het gaat erom betrouwbare, doorzoekbare bestanden te scheppen waardoor rubriceren, tellen, controleren en terugzoeken geen gebod zonder end wordt. Dankzij het werk van leden van de transcriptiewerkgroep van het Regionaal Archief Alkmaar, geleid en gecoördineerd door Harry de Raad en Frits van Yperen, heb ik kunnen profiteren van Word-bestanden waarin noodzakelijke orderings- en zoekacties mogelijk zijn. Daarnaast wil ik nog in het bijzonder Ria van der Eng danken voor transcripties uit het Baljuwschap van de Nieuw-burgen/Nijenburgh. Transcribenten Ireen Annegarn, Edda Bender, Jan van Boggelen, Francis van Zon en Monique van Kalken hebben mij veel werk bespaard in de 'Kleyne zaken'. Medewerkers (m/v) van het archief waren gelukkig steeds bereid om uit het depot de originalen op te diepen als er toch weer een laatste controle nodig was.

Voorts dank ik de Stichting Alkmaarse Historische Publicaties voor de gelegenheid die ze heeft geboden om dit onderzoek onder haar auspiciën te publiceren, met de kritische medewerking van diverse medelezers. Tenslotte wil ik de mensen van en rondom Uitgeverij Verloren bedanken voor hun inspanningen en kwaliteiten om van een wetenschappelijke publicatie ook een esthetisch aantrekkelijk boek te maken. Met name Patricia Harsevoort wil ik noemen die met haar inzet en inzicht talrijke kleine en grote problemen die een dergelijke publicatie soms met zich meebrengt, wist op te lossen.

Inhoud

1	Inleiding	9
1.1	Opzet en structuur	9
1.2	Historiografische en theoretische uitgangspunten	11
2	Misdaad en straf van de middeleeuwen tot het eind van de Bourgondisch-Habsburgse periode: 1254-1570	15
2.1	Bronnen	15
2.2	Procedures en dwangmiddelen gedurende de middeleeuwen	24
2.3	Strafrechtelijke procedures omstreeks 1550	35
2.4	Bestrafing van ernstige misdaden omstreeks 1550	39
2.5	Trends en patronen	55
3	Misdaad en straf van circa 1575 tot 1811: de bronnen	58
3.1	Normatieve bronnen	58
3.2	Bronnen van de praktijk	65
4	Procedures en dwangmiddelen van circa 1630 tot 1811	71
4.1	Middeleeuwse grondslag	71
4.2	Civiel en crimineel, sommier, extra-ordinair en ordinair	74
4.3	Rechtsbijstand, beroep en tortuur	81
4.4	Verstekprocedure, submittie, compositie en handtasting	84
5	Misdaad en straf van circa 1630 tot 1811: aantallen, patronen en ontwikkeling	88
5.1	De bestrafing van ernstige en minder ernstige misdrijven	88
5.2	Dodelijk geweld	100
5.3	Zelfdoding	103
5.4	Niet-dodelijk geweld, agressief gedrag en oproer	104
5.5	Vermogensdelicten als diefstal, roof, heling	109
5.6	Bedelarij en landloperij	115
5.7	'Valscheden' en accijnsontduiking	117
5.8	Zedenmisdrijven	119

6 Conclusies	125
6.1 Continuïteit	126
6.2 Verandering	129

Aanhangsel

7 Ernstige misdrijven en hun bestraffing in het Baljuwschap van de Nijenburgh in de 17de en 18de eeuw: een vergelijking tussen platteland en stad Alkmaar	132
7.1 De grenzen	132
7.2 De Hoge Vierschaar en zijn bronnen	133
7.3 Lichamelijk geweld	134
7.4 Vermogensdelicten	137
7.5 Bedelaars en 'Heijdens'	138
7.6 Zedenmisdrijven	142
7.7 Straffen, morele kaders en tortuur	143
 Bronnen en literatuur	 148
Archieven	148
Literatuur en uitgegeven bronnen	148

1 Inleiding

1.1 Opzet en structuur

In het voorjaar van 1552 wendde een Zuid-Nederlandse bezoeker van Alkmaar, Cleijntgen van Hasselt zich verontwaardigd tot de burgemeesters van de stad. Omdat hij daags daarvoor beroofd was van een mantel en van geld, stelde hij de retorische vraag of hij in een ‘stadt van gewelt off van justicie’ terecht was gekomen. Daarmee raakte hij een gevoelige snaar bij de heren. Gelukkig konden de twee rovers, een jonge man en zijn vriendin, aangehouden worden en kreeg hij zijn bezit grotendeels terug. Het Alkmaars schepengerecht, waar burgemeesters geen plaats in hadden, vond echter redenen om barmhartig te zijn in plaats van streng. De daders werden met verbanning en een boete bestraft.

Dit incident en de strafrechtelijke afhandeling ervan is in het oudste ‘Correctieboek’ van Alkmaar te vinden. Als strafrechthistoricus zou ik er gemakkelijk een artikel van een aantal bladzijden mee kunnen vullen. Maar over criminaliteit en strafrechtspleging in Alkmaar sinds de middeleeuwen tot aan de inlijving door Napoleon in 1811, zouden lezers niet veel wijzer worden. Ook als ik de duizenden andere incidenten en strafvonnissen op een rij zou zetten, zou ik een onleesbaar dik boek produceren dat zijn doel voorbijschiet. In plaats van een anekdotische aanpak moeten we dus op een wetenschappelijke benadering overgaan. Dit betekent de bronnen op hun betrouwbaarheid toetsen en vervolgens, rubriceren, tellen, generaliseren, vergelijken en illustreren met anekdotes en plaatjes waar mogelijk. Leesbaar Nederlands hoeft daarbij niet als slachtoffer te vallen.

Wat u dus leest hier, is resultaat van een onderzoek naar misdadig gedrag door burgers en passanten en de manier waarop de stedelijke overheid daarmee omging – reagerend en anticiperend – in de Hollandse stad Alkmaar. De bestudeerde periode loopt ongeveer van 1254, het jaar van het Alkmaarse stadsrecht, tot 1811, toen de voormalige provincies van de Republiek bij Frankrijk ingelijfd werden en een geheel nieuw strafrechtstelsel opgelegd werd. Onder misdadig gedrag verstaan we hier alle ongewenste en strafbaar gestelde handelingen zoals die door het stadsbestuur en door de gewestelijke overheid waren geformuleerd in de loop der jaren. Die formuleringen bevinden zich niet in een soort wetboek van strafrecht zoals we dat tegenwoordig kennen, maar in een tijdens vele generaties en op meerdere plaatsen ontstane verzameling van rechten, keuren, ordonnances en plakkatens. Ook de teksten van aanklachten en strafvonnissen geven ons inzicht in normen en ongeschreven regels die overtreden konden worden. Veel aandacht besteed ik hier, net als in andere onderzoeken van mijn hand, aan kwaliteit en inhoud van de beschikbare bronnen. Deze komt voort uit mijn wens om het spreken en schrijven over de oude rechtspraak uit de

anekdotische en sensationele sfeer te trekken, daarbij wakend tegen theoretische vooringenomenheid en anachronismen. Kennis van deze bronnen levert ons tegelijkertijd inzicht in de diepgaande verwevenheid van bestuur en bewoners in hun dagelijks leven.

De periode waarover we spreken, kende geen scheiding der machten: degenen die de wetten maakten, zorgden rechtstreeks of middels delegering ook voor handhaving en de berechting van overtreders. In de steden van het graafschap Holland en West-Friesland werd het stadsbestuur in principe gevormd door schout (soms met een baljuw erboven), schepenen (meestal zeven, soms een ander getal), burgemeesters (twee of meer), en de vroedschap (enkele tientallen). In wisselende combinaties, afhankelijk van het onderwerp, waren zij verantwoordelijk voor de keuren en andere wetten en regels waaraan stedelingen en hun bezoekers zich hadden te houden. Schout en schepenen vormden de strafrechtbank, waarbij de schout als aanklager optrad – en in de middeleeuwen ook als voorzitter – en de schepenen rechters ('oordeelvinders') waren. Burgemeesters speelden vooral een rol wanneer over stadsburgers of poorters recht gesproken moest worden. Wat al deze heren hebben nagelaten aan teksten met wetgevend of strafrechtelijk karakter – dus de normatieve bronnen en de praktijkbronnen – vormt de basis van het archiefmateriaal dat ik heb onderzocht. Daaraan zijn dan nog de plakkasten en ordonnanties toegevoegd die door de grafelijke overheid en, na 1581, door de Staten van Holland en West-Friesland zijn uitgevaardigd.

Helaas voor onderzoekers van Alkmaars geschiedenis is er van hetgeen gedurende de middeleeuwen door rechtbank en stadsbestuur is geproduceerd aan keuren, reglementen en registers bitter weinig bewaard gebleven. Oorzaak hiervan is de welbekende overval op de stad in 1517 door een bende Gelderse en Friese soldaten in een oorlog tegen de jonge Bourgondische machthebber Karel V. Daarbij hadden ze vrij spel in Alkmaar, omdat de stad was gestraft met ontmanteling van de verdedigingswerken wegens haar cruciale rol in de Kaas-en-Broodopstand van 1492. Tijdens de plundering ging de volledige stadsadministratie in vlammen op. Het middeleeuws gedeelte van deze studie is dus wat mager: we moeten ons behelpen met 'restjes', toevallig bewaarde kopieën, interpretaties en redeneringen van waarschijnlijkheid wat betreft de normatieve bronnen. Gelukkig is er dan wel een serie strafvonnissen over uit de eerste helft van de 16de eeuw die een schat aan informatie bevat.

Een ander geluk is dat Alkmaar in veel opzichten een soort Haarlem was, te beginnen bij het stadsrecht, maar dan wat kleiner. En van Haarlem is dankzij het uitgebreide seriële bronnenmateriaal en bijzondere banden met Vlaanderen, ondanks hiaten, wel degelijk een goed overzicht mogelijk geweest.¹ Hopelijk neemt de lezer het mij dus niet kwalijk als ik vaak, noodgedwongen, Haarlemse gegevens ter vergelijking of aanvulling gebruik. Ook vergelijkingen met andere steden zijn trouwens inzicht verruimend. Wel zijn er uit de 15de en 16de eeuw niet erg overzichtelijke maar wel zeer informatieve Alkmaarse keurboeken tot onze beschikking. Hun opvolgers lopen door tot in de Franse tijd. Vanaf circa 1630 begin-

1 M. Müller, *Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1245-1615* (Haerlem-reeks 19, Hilversum 2017); Idem, *Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1673-1811* (Haerlem-reeks 22, Hilversum 2022).

nen ook strafrechtelijke bronnen weer te stromen. Het tweede deel van dit onderzoek is dan ook omvangrijker dan het eerste omdat er veel meer informatie is om te bestuderen en te analyseren. Beide delen zijn zodanig geordend dat ik eerst de beschikbare archiefbronnen de revue laat passeren, met zo nodig aanvullingen uit gedrukte bronnen en literatuur. Vervolgens besteed ik aandacht aan het vigerende procesrecht, dus hoe een strafvervolgning tot stand kwam, welke soorten er te onderscheiden zijn en wie welke verantwoordelijkheid daarin droeg. Ten derde laat ik de getallen spreken, in rubrieken en in periodes opgedeeld. Anders gezegd, hoeveel misdaden van een bepaalde soort werden wanneer gepleegd, en hoe werden die bestraft. Zo mogelijk probeer ik daar ook ontwikkelingen en trends in aan te wijzen. Als het kan doe ik ook suggesties ter verklaring, uiteraard mede op grond van bevindingen elders.

1.2 Historiografische en theoretische uitgangspunten

Niet alleen strafrechtelijke bronnen zijn na 1630 ruim beschikbaar maar ook allerlei andere registers die door schout, schepenen en burgemeesters zijn aangelegd en bijgehouden. We noemen slechts Civiele zaken, Kleyne zaken, Belastingzaken, en Huwelijkszaken. Ze besteedden hier veel tijd en energie aan, net als de erbij betrokken burgers. Als interessante achtergrondinformatie gelden nog de Registers van Resolutiën van de schepenen. De implicatie hiervan is dat de strafrechtspraak niet een geïsoleerd verschijnsel was van een straffende overheid die misdadig gedrag onderdrukte, maar deel uitmaakte van een breed terrein van interacties waarbinnen men tegengestelde belangen en conflicten tussen burgers, passanten en stedelijke overheid probeerde op te lossen of tot een eind te brengen. Het focussen op spectaculaire en afschuwelijke straffen waarmee men vaak de oude strafrechtspraak karakteriseert, doet onvoldoende recht aan de stedelijke cultuur waarin bestuurders, bewoners en passanten participeerden, ook zij die de wet overtraden en wier gedrag gecorrigeerd moest worden. Dit uitgangspunt sluit aan bij een onderzoekstraditie die als cultureel-antropologisch bekend staat. Sinds enkele decennia zijn daaruit inzichtrijke onderzoeken en syntheses voortgekomen waarin de ‘stedelijke orde’ centraal staat, niet alleen in de Nederlanden, maar ook elders in Europa. Deze orde, ontstaan in de middeleeuwen wat de Lage Landen aangaat, was hiërarchisch maar niet zodanig dat de elites een ‘vrijbrief voor handelen naar eigen goeddunken’ bezaten.² De besturen waren ook hiërarchisch in de zin dat er een deling van taken en verantwoordelijkheden was waarbij sommigen meer bevoegdheden hadden dan anderen. Bovendien was de uitoefening van gezag collegiaal georganiseerd, alle bestuursleden werkten in en vanuit colleges: vier burgemeesters, zeven schepenen, twintig vroedschapsleden, om wat voorbeelden te noemen. Alleen de schout, baljuw of drost was een grafelijke ambtenaar die, als hij iets wilde bereiken, toch zelden de bestaande colleges kon trotseren (na de afzwering van koning en landsheer Filips II in 1581 zien we deze functies ook ingekapseld worden door de schepencolleges).

2 W.Th.M. Frijhoff en Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag 1999), p. 177.

Andere voor het stedelijk leven noodzakelijke taken, zoals productie en handel, sociale en geestelijke zorg en liefdadigheid, militaire verdediging werden op een vergelijkbare manier georganiseerd en gestuurd. In dit alles staan twee begrippen centraal: 'stadsburger' en 'gemeene best'. Bestuurders en bestuurden hadden er als stadsburger beiden belang bij dat er 'goed geregeerd' werd. Het devies waarnaar bestuurders idealiter handelden, was de behartiging van het algemeen welzijn. 'Indien 't gemeen u roept, besorgt het als u eigen' luidt de spreuk die in vele Nederlandse raadhuisen is aan te treffen. In Alkmaar siert deze tekst de voorgevel van het stadhuis boven de hoofdingang. Een gelijkaardig Latijns motto is '*Salus populi suprema lex*' (Het welzijn van het volk zij de hoogste wet), in een van de vergaderzalen te vinden. Meer in juridische sferen zijn nog op te merken '*Audite et alteram partem*' (Luister ook naar de andere partij) en een drietal 17de-eeuwse schilderijen, gewijd aan de rechtvaardigheid van bepaalde heersers uit een ver verleden.

Het is niet moeilijk om uit de geschiedenis voorbeelden te halen van bestuurders die zich helemaal niet aan de normen wensten te conformeren die uitgingen van algemeen belang en stadsburgerschap. Hebzucht, machtsmisbruik en nepotisme waren geen onbekende begrippen tijdens het *ancien régime*. Toch lijkt het onjuist om bovengenoemde mooie spreuken en voorbeeldschilderijen af te doen als uiterlijk vertoon. Al in de jaren '50 van de vorige eeuw merkte strafrechtshistoricus K. de Vries op dat in de vele middeleeuwse keurboeken en stadsrechten die hij kende, de sociale en politieke verhoudingen niet als die tussen machthebbers en onderdanen moesten worden gekwalificeerd, maar als een 'quasi-maagschap', dus als een '*familia*'.³ Daarbinnen konden felle veten losbarsten, maar op de lange termijn koos men, door bemiddeling, straffen en eigenbelang gestimuleerd toch voor een meer vreedzaam naast elkaar leven. Hierbij aansluitend zijn de bevindingen van onderzoekers die aantonen welk een belangrijke plaats het '*bonum commune*' of 'gemeene best' in het denken over verantwoordelijkheden van stadsbesturen heeft ingenomen sinds de middeleeuwen. '*Wye men wol eyn statt regyrn sol*' (Hoe men een stad goed besturen moet) was bijvoorbeeld de titel van een laat-middeleeuws tractaat van dichter en denker Johann van Soest dat in Duitsland en de Nederlanden grote bekendheid genoot.⁴ In de Noordelijke Nederlanden zonder monarch gold dat ook voor Johannes Althusius. Deze jurist en bestuurder van de Oost-Friese stad Emden schreef omstreeks 1600 een verhandeling over wenselijke politieke samenlevingsvormen. Geïnspireerd door Bijbel en stedelijke ervaringen stelde hij dat God de mens geschapen had om een gemeenschapswezen te zijn, een '*homo symbioticus*'. Geen formeel verdrag, maar de menselijke natuur lag daaraan ten grondslag, zo legde hij uit met bijna darwinistische terminologie. Nergens beter dan in de stad kon de menselijke aard tot bloei komen.⁵

3 K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag* (Groningen 1954), p. 11 e.v. en elders.

4 Komt onder meer aan de orde bij Pierre Monnet, 'Bien Commun et bon gouvernement; le traité politique de Johann von Soest sur la manière de bien gouverner une ville', in: Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure van Bruaene (eds.), *De bono communi. The discourse and practice of the Common Good in the European city (13th-16th c.)* (Studies in European urban history, 22, Turnhout 2010), p. 89-106.

5 P.J. Winters, *Die 'Politik' des Johannes Althusius und ihre zeitgenössische Quellen* (Freiburg i. Br. 1963),

In het vervolg hiervan verdient vermelding dat dankzij historisch onderzoek het inzicht is geaccepteerd dat buiten de bestuurselite de burgers niet alleen aan rechtspraak waren onderworpen, maar dat ze er uitgebreid zelf gebruik van maakten. ‘*Justiznutzung*’ en ‘*uses of justice*’ zijn gangbare termen geworden. Deze houden onder meer in dat georganiseerde delen van de samenleving, zowel in steden als op het platteland, de centrale of plaatselijke overheid *uitnodigden* naar behoefte, terwijl men tegelijkertijd, als groep of als individu, in staat was om allerlei geschillen op te lossen binnen sociale verbanden zonder noemenswaardige inmenging van centrale instituten.⁶ In de Alkmaarse praktijk zien we dat terug in de grote aantallen Kleyne zaken, in de meeste Civiele zaken, in sommige Boetstraffelijke zaken en in veel andere processen waarin niet de straf maar de oplossing van een belangenverschil het doel was. Onderzoekers die voldoende materiaal weten te vergaren kunnen resultaten laten zien die ons dicht bij de essentie van het stedelijk samenleven brengen. ‘*Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw*’ is de veelzeggende titel van een Leidse studie waarvan de essentie gemakkelijk geldigheid voor stedelijke verhoudingen in het algemeen kan pretenderen. Een onderzoek naar ambachtsgilden van Amsterdam, Leiden en Utrecht kreeg de veelzeggende titel ‘*Uyt liefde tot malcander*’ omdat een gilde zo veel meer was dan een economische beroepsvereniging.⁷

Het leven in steden was dus niet slechts een leven van individuen die binnen een stad actief waren, maar het was – en is nog steeds – bij uitstek een groepsleven in de ruimste betekenis van het woord. De stadbewoners zelf vormden een groep met specifieke rechten, te beginnen bij het stadsrecht. Daarmee onderscheidden ze zich van andere steden en vooral van ‘gasten’ en vreemdelingen. Binnen de stad ontstond al snel een groot aantal groepen en sociale verbanden die allerlei meer of minder serieuze functies vervulden. Naast de bestuurscolleges moeten we dan denken aan de parochie, met daaraan verbonden subgroepen en geestelijke orden, later door protestantse gemeenten en equivalenten vervangen, aan de tientallen gilden, aan de schutterijen, buurten en talrijke andere verenigingen, sociëteiten en clubs. Al dit groepsgegedrag gebeurde min of meer spontaan, hoefde niet geleerd of afgedwongen te worden en hoort tot het natuurlijk gedrag van *homo sapiens*. Niet verbaasd dus dat naast cultureel-antropologen ook evolutionair-psychologen hiervoor belangstelling hebben gekregen en er onderzoek naar doen. Juist op het gebied van misdaad en strafrecht hebben ze interessante hypothesen en verklaringen te bieden die inmiddels vanuit diverse wetenschappen worden bevestigd.⁸ Heel summier gezegd luiden deze als volgt: – in vele

p. 170-179; Althusius was bij Nederlandse calvinisten populair en verschaftte ook argumenten aan de bestuurselite van de nieuwe Republiek om zonder vorst op de ingeslagen weg voort te gaan.

6 H. Roodenburg en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe: 1500-1800* (dl. 1, Columbus, Ohio 2004), p. 145-158.

7 A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006); Sandra Bos, ‘Uyt liefde tot malcander’. *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).

8 Els Baerends, ‘Recht en evolutiebiologie’, in: J. Griffiths (red.), *De sociale werking van het recht. Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie* (3de ed., Nijmegen 1996), p. 566-572; R.D. Alexander, *The biology of moral systems* (2nd ed., New Brunswick 2009), ihb. p. 139-143.

honderdduizenden jaren is de mens ertoe geëvolueerd om in hiërarchisch georganiseerde groepen (samenwerkingsverbanden) te leven en om binnen een groep belangentegenstellingen te reguleren; – regulering geschiedt door het opstellen van normen en gedragsregels die idealiter met een basaal rechtvaardigheidsgevoel corresponderen; – overtreders krijgen ruimte voor verbetering of worden bestraft; – regulering is van belang voor de interne samenhang van de groep; – groepssamenhang is essentieel in de concurrentie met andere groepen; – in deze concurrentie hebben mannen doorgaans een meer dominerende en gewelddadige rol dan vrouwen.⁹

Bepaalde trends en patronen die in de afgelopen decennia in onderzoeken naar stedelijke criminaliteit en strafrechtspleging zijn gevonden in de Nederlanden en elders in Europa kunnen we beter begrijpen dankzij de cultureel-antropologische en evolutionair-psychologische inbreng. Te denken valt aan de afnemende mate van lichamelijk geweld in de openbare ruimte, de afnemende mate van harde fysieke straftoemeting door de rechtbanken, de verschillende aandelen van vrouwen en mannen in bepaalde vormen van criminaliteit en de verschillende aandelen van ingezetene burgers enerzijds en mensen zonder vaste woonplaats en/of inkomen anderzijds in de geregistreerde criminaliteit. Van dit Alkmaarse onderzoek verwacht ik niet dat er dramatische verschillen met andere steden uit zullen rollen voor zover die enigszins te vergelijken zijn qua inwonertal en functie.¹⁰ Maar een kopie ligt ook niet in de verwachting want elke stad had en heeft haar eigenaardigheden en eigen tradities. Wat Alkmaar aangaat, zou men kunnen denken aan het feit dat het aantal inwoners niet heel groot was en dat daardoor omwonende plattelanders een zwaarder stempel hebben kunnen drukken. Ook dringt zich de vraag op hoe we de rol van het baljuwschap van de Nijenburgh moeten wegen.¹¹ Heeft dat het beeld van Alkmaars criminaliteit en strafrechtspleging beïnvloed? Of we deze vragen kunnen beantwoorden en welke er overblijven, hoop ik aan het eind van het boek duidelijk gemaakt te hebben.

- 9 Onbekendheid met de onderliggende evolutionair-biologische processen is een probleem voor alfa-wetenschappers zoals historici en juristen. Sommigen van hen verdiepen zich gemakshalve maar niet in de problematiek. Een genuanceerde benadering gaat ervan uit dat er geen harde scheidslijn is tussen 'natuur' en 'cultuur', veel biologisch gedrag is onbewust; wegglijken van onmiskenbare 'natuurlijke' aspecten – wat niet hetzelfde is als 'goede' of 'wenselijke' aspecten – van menselijk gedrag getuigt van een onwetenschappelijke benadering.
- 10 Een systematische classificatie zou hier te ver voeren, maar grote havensteden als Amsterdam en Antwerpen, grote regeringscentra als Parijs en grote combinaties daarvan als Napels en Londen kennen een andersoortige sociale dynamiek en politieke structuur vergeleken met kleinere steden als Haarlem, Leiden en Delft, en dus ook Alkmaar.
- 11 Dankzij bronnen in het Noord-Hollands Archief heb ik in een aanhangsel een overzicht van criminaliteit en strafrechtspraak in dit baljuwschap kunnen maken die een zekere mate van vergelijken toestaat.

2 Misdaad en straf van de middeleeuwen tot het eind van de Bourgondisch-Habsburgse periode: 1254-1570

2.1 Bronnen

Voor een goed begrip in deze materie is het altijd verstandig om onderscheid te maken tussen de normatieve bronnen en de bronnen van de praktijk. Keuren, ordonnances, plakkaaten en wat dies meer zij, schreven de normen en wetten voor waaraan men zich te houden had. Deze werden uitgevaardigd door de stedelijke overheid, en soms door de landsheer of later de gewestelijke Staten van Holland. Bijzondere informatie werd soms verschaft doordat men een uitgebreide motivering aan keur of plakkaat liet voorafgaan. Daarnaast waren er nog ongeschreven en traditionele regels. Hoe de praktijk was van misdaden, overtredingen en strafrechtspleging kunnen we leren uit de rekeningen van baljuws en schouten waar het de middeleeuwen betreft en de Bourgondisch-Habsburgse periode tot circa 1570. Daarin vinden we inkomsten uit opgelegde boeten en confiscaties, en uitgaven voor het inhuren van de scherprechter en zijn personeel. Bovendien zijn soms stedelijke vonnisregisters bewaard, afkomstig van de heren van het schepengerecht.

Het Alkmaarse stadsrecht van 1254

Zoals bekend, nam een delegatie van Alkmaarse burgers in juni 1254 in de grafelijke residentie te Leiden een document in ontvangst waarin meer dan zestig, ongenummerde bepalingen geformuleerd stonden. Wij kennen dit stuk als het 'stadsrecht' van Alkmaar. Veel historici en juristen hebben zich inmiddels al gebogen over deze bijzondere bron, dus ik volsta hier met wat summier informatie.¹ De tekst is bijna identiek aan die van het Haarlemse stadsrecht van 1245, maar de volgorde der artikelen wijkt hier en daar af. Er zijn meerdere Middeleeuws-Latijnse en Middelnederlandse voorbeelden en afschriften van in omloop geraakt die onderling soms verschillen qua redactie, maar niet op inhoudelijke punten. De Hollandse steden Delft (1246), Medemblik (1289), Beverwijk (1298) en Rotterdam (1299) ontleenden hun formele stadsbestaan aan een gelijkkluidend document, en in

1 W.A. Fasel, *De Alkmaarse rechtsbronnen* (dl. 1 chronologisch, dl. 2 thematisch, Alkmaar [1974]); H.P.H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland* (Hilversum 1989); C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245)* (Amsterdam 2001); J.C.M. Cox, "Der beden des poerters der stede van Alcmair goedertierlic toe ghenegen", *Stadsrecht Alkmaar – 11 juni 1254* (Alkmaar 2003); C. Streefkerk, 'De vrijheid van Alkmaar. Het stadsrecht van Alkmaar (1254) uitgegeven, vertaald en van een inleiding voorzien', in: *Alkmaar, stad en regio* (Alkmaarse Historische Reeks, 12, 2004), p. 9-50; Cox en Streefkerk gebruikten verschillende Latijnse versies.

Wat gebeurde er als een Alkmaarder in de middeleeuwen de wet overtrad? Hoe veranderde de manier waarop stadsbestuurders, rechters en burgers dachten over misdaad en straf door de eeuwen heen?

In *Stadt van geweld off van justicie?* laat historicus Maarten Müller de historische bronnen zelf aan het woord. Aan de hand van rechtbankdocumenten en rekeningen van de schout onderzoekt hij hoe criminaliteit en rechtspraak zich ontwikkelden in Alkmaar en omgeving. Daarbij valt een trend op die we ook in andere steden zien: zowel geweldsmisdrijven als justitieel geweld namen af, en ook andere vormen van criminaliteit kwamen steeds minder vaak voor.

Müller plaatst deze ontwikkeling in een bredere context, met inzichten uit de evolutionaire psychologie en culturele antropologie. Hij laat zien hoe middeleeuwse opvattingen over 'goed bestuur' en burgerschap bijdroegen aan een veiliger samenleving. Burgers zagen hun stadgenoten steeds meer als medeburgers, groepsleden met gedeelde belangen. Degenen die erbuiten vielen – vooral mensen zonder vaste woonplaats – konden overigens nog altijd op weinig begrip rekenen wanneer zij de wet overtraden.

Het boek besluit met een vergelijkend onderzoek naar ernstige misdaden in het baljuwschap van de Nijenburg, ten oosten van Alkmaar.

Maarten Müller studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en was docent en later natuurbeheerder/aannemer. Als historicus onderzoekt hij al jaren middeleeuwse en vroegmoderne bronnen over misdaad en straf in Hollandse steden, met als doel deze toegankelijk te maken voor een breed publiek. Eerder verschenen van zijn hand *Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1245-1615* (2017) en *Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1673-1811* (2023).
E-mail: maarten.muller@hetnet.nl.

